De openbaarheid van een pre-moderne stad

Amsterdam en zijn pers voor 1870

Remieg Aerts

Amsterdam bood, volgens kritische commentatoren rond het midden van de negentiende eeuw, een vervallen en levenloze aanblik. De hoofdstad had veel verleden, een mager heden en weinig toekomst, zo leek het. Aan schilderachtigheid ontbrak het geenszins, wel aan dynamiek en aanpassing aan de eisen van een moderne tijd.¹ Dit beeld wordt in grote trekken ook door historici bevestigd.² Ongeveer vanaf 1870 evenwel maakte Amsterdam, net zoals andere steden, een ingrijpende modernisering en schaalvergroting door. In dezelfde periode, en vooral sinds de jaren 1880, begon ook de Nederlandse pers zich sterk te ontwikkelen, in titels, in volume, in journalistieke professionaliteit, maar ook inhoudelijk en in presentatie. Ter verklaring van dit verschijnsel kan men wijzen op verschillende veranderingen. De afschaffing van het dagbladzegel (1869) is stellig van groot psychologisch belang geweest, en versnelde het proces, maar ook technische en economische factoren, het onderwijs en de ideologisering van de politiek verklaren deze expansie, die samenging met nieuwe functies van de pers.³

Beide processen – de stedelijke vernieuwing en schaalvergroting, en de ontwikkeling van de pers – lijken nauw verweven. Dit roept de vraag op naar de relatie tussen de pers en de stad in het Amsterdam van vóór deze tweeledige modernisering. Waaruit bestond 'de pers' in deze periode, en op welke manier was zij aanwezig in de toenmalige stedelijke gemeenschap? Bredere kritische beschouwingen over de toestand van de stad, zoals de hiervoor aangehaalde, vindt men vooral in tijdschriften en boekpublicaties. Er zijn verder allerlei andere bronnen die historici raadplegen als zij op zoek zijn naar gegevens over stedelijke misstanden en gebeurtenissen, zoals politieverlagen, rechtszaken, afzonderlijk uitgegeven brochures en in archieven bewaarde biljetten en egodocumenten. Maar wat mogen we voor deze periode verwachten van de media die tegenwoordig nog tot de belangrijkste bronnen van informatie over het stedelijk leven behoren – de krant en wekelijks verschijnende bladen? Welke functie vervulden zij in de stedelijke

nieuwsvoorziening, in stedelijke discussies en in de presentatie van Amsterdam? Op welke manier brachten zij 'de stad in het nieuws'?

Men kan het probleem ook anders formuleren: aan welke vormen of media van openbaarheid had een pre-moderne stad, zoals Amsterdam voor 1870 nog was, eigenlijk behoefte? Om die vraag te beantwoorden is het nodig eerst zicht te krijgen op de toenmalige stedelijke ruimte. De 'stedelijke openbaarheid' heeft ten minste drie aspecten. Ten eerste is er de openbaarheid in ruimtelijke zin: hoe is de stad vormgegeven en georganiseerd, hoe wordt de ruimte gebruikt en door welke sociale groepen wordt dat gebruik bepaald?⁴ Ten tweede is er het aspect van de mentale of sociale ruimte: hoe is het sociale verkeer georganiseerd, hoeveel ruimte laten de sociale verhoudingen en omgangsvormen toe? Ten derde wordt stedelijke openbaarheid bepaald door de aanwezige culturele infrastructuur, het geheel van instellingen en media: hoe verloopt de nieuws- en informatievoorziening binnen de stedelijke gemeenschap, en welke middelen hebben de stedelingen om commentaar te geven op elkaar, het bestuur en de toestanden in de eigen stad? Dit artikel vormt een verkenning van het terrein.

Een benauwde stad

Amsterdam was in de eerste helft van de negentiende eeuw een grote, dat wil zeggen volkrijke stad: veruit de grootste van Nederland, en ook in Europa nog de derde of vierde stad.⁵ De bevolkingcijfers bevatten veel onzekerheden, maar Amsterdam telde rond 1800 mogelijk tweehonderdtwintigduizend inwoners, en dat getal groeide (na een daling tot honderdtachtigduizend in 1815) tot tweehonderdvijfenzestigduizend in 1869.⁶ Die groei vond grotendeels plaats binnen de oude ruimte van de stad, ongeveer de grachtengordel tot aan de Buitensingelgracht, de omvang sinds de zeventiende eeuw. Amsterdam was enerzijds nog steeds een stad met kapitaal en economische macht – volgens sommigen zelfs nog 'Metropole des Welthandels'⁷ – maar anderzijds toch vooral een stad met een geringe economische dynamiek en vernieuwing. De zuidelijke en noordwestelijke delen van de Keizers- en Herengracht waren (naar welstand, prestige en ruimte bezien) rijk. De Jordaan, in het westen, en de Jodenbuurt aan de oostzijde waren overwegend pauperwijken. De overige wijken (Oude Zijde en Nieuwmarkt in het centrum, de oostelijke buurten en de Eilanden, omgeving Botermarkt, delen van de Prinsengracht, en de westelijke Eilanden) hadden een naar welstand en bedrijf zeer gemengde, zij het overwegend niet welvarende bevolking.⁸

Mede omdat de – later zo vanzelfsprekend geworden – scheiding van woonfunctie en werk langzaam verliep, manifesteerde de onmiskenbare neiging tot sociale distinctie zich niet overwegend in de aanwezigheid van afzonderlijke wijken met een homogeen welstandskarakter. Het sociaal onderscheid was zichtbaar op een kleinere schaal, per straat, blok of gevel: de hoofdstraat of -gracht was deftig of goed-burgerlijk, de zij- en achterstraten en -grachten waren van mindere stand; de laagste categorie van bewoning vormden de via nauwe gangen en stegen met straat of gracht verbonden krotten en sloppen op binnenterreinen die eigenlijk als tuin bedoeld waren.⁹ Bij een groeiende bevolking liep de officiële woningvoorraad terug. Amsterdam bood een verpauperde aanblik. Nieuwe bouwactiviteit verliep traag en planloos. Overal in de stad, ook in de drukst bewoonde en de deftige buurten, waren lege erven, die tientallen jaren braak bleven liggen. Verkrotte panden werden soms door tientallen families bewoond, in onvoorstelbare omstandigheden.¹⁰

Zo was Amsterdam ruimtelijk en sociaal een benauwde stad: dicht bebouwd, intensief gebruikt, wel met allerlei lege plekken maar, afgezien van de vele kleine markten, zonder veel openbare ruimte in de vorm van pleinen, parken of boulevards. Het leven van de bewoners speelde zich hoofdzakelijk af binnen een beperkt deel van de stad, meestal de eigen buurt. Zij hadden hun bedrijf of kantoor aan huis, of werkten bij een van de bedrijfjes, fabriekjes, molens of werven die overal in de woonbuurten gevestigd waren. De welgestelden aan de grote grachten hadden geen enkele reden zich in andere wijken te begeven, Eilanders uit de oostelijke rand van de stad kwamen zelden in het centrum, Jordaners evenmin in de oostelijke Plantage. Een afstand van een half uur lopen door de stad gold als ver weg, te ver van de eigen woning en werkplaats.¹¹ De buurten hadden ook elk een heel eigen karakter, met bepaalde tradities en verhoudingen. Amsterdam was een geheel van wijkjes, woningcomplexen, coteriën en families.

Door de geringe sociale mobiliteit, en door het ontbreken van een ruimtelijke sociale segregatie, trad een verstarring op in de sociale verhoudingen en omgangsvormen. De ruimtelijke nabijheid versterkte als het ware het besef van sociale afstand. Daardoor werden de stedelijke verhoudingen – en dat geldt niet alleen voor Amsterdam – gekenmerkt door een benauwde en buitengewone standsgevoeligheid. De zorg om arbeid, krediet, soliditeit en steun bij tegenslag creëerde een hecht web van afhankelijkheidsrelaties, op elk sociaal niveau. Maar niet alleen tussen hoger en lager geplaatsten manifesteerde zich een fijngetrapte hiërarchie. Binnen de bovenlaag van de stedelijke samenleving, streng verdeeld in 'coteriën', bestonden tal van in- en uitsluitingsmechanismen.¹² En ook onder de volksklasse bestonden weer tal van verticale en horizontale onderscheidingen in (beroeps-) status, ontwikkeling en gewoonten.¹³ Een ander gevolg van het feit dat de sociale

groepen zo dicht opeen leefden was dat armoede, onvrede en ziekte onder de volksklasse ook voor de meer welgestelden steeds een directe bedreiging vormden.

Ondanks die benauwdheid van de sociale en mentale ruimte, en enigszins in strijd met het beeld van een weinig vitale stad, bezat Amsterdam een druk straatleven en een levendig uitgaansverkeer. Zoals elders was ook hier de burgerlijke sociabiliteit sinds de achttiende eeuw georganiseerd in een groot aantal sociëteiten, genootschappen, verenigingen, clubs en zogeheten 'collegies'. De duurdere gezelschappen hadden een eigen gebouw, alleen toegankelijk voor leden; vaak ook vonden de bijeenkomsten plaats in gehuurde zaaltjes van koffiehuisen of andere etablissementen. De genootschappelijkheid kende tal van vormen en was zeker niet alleen een aan gelegenheid van de hoge burgerij. De declameer-, toneel- en danscollegies bijvoorbeeld waren een georganiseerde uitgaansvorm van de kleine burgerij.

Openbaar, dus tegen betaling toegankelijk, waren de Stadsschouwburg op het Leidseplein, en tal van andere podia waar toneel, muziek en variété gebracht werd. Zoals het Franse theater aan de Erwtenmarkt of Binnen-Amstel, de Duitse schouwburg of opera aan de Amstelstraat (na 1852 het Grand Théâtre), de Salon des Variétés in dezelfde straat, Frascati, de Grand Salon des Variétés en café-concert Victoria in de Nes, concertzaal Odéon aan het Singel en Diligentia aan de Kalverstraat, Zaal Duizend Kolommen aan de Oudezijds Voorburgwal, de Parkzaal en andere tuinen met muziekaccommodatie in de Plantage, en allerlei kleinere volkstheatertjes in café-restaurants.¹⁴ Volgens uiteenlopende schattingen bood het Amsterdamse concertseizoen van 1840-1841 het verbluffende aantal van ongeveer vijfhonderd muziekvoorstellingen, of gemiddeld zestien concerten per week.¹⁵ Daarnaast was er nog een groot aantal toneel- en variété-voorstellingen. De meeste van de uitgaansgelegenheden waren, zeker na 1850, in principe voor elk betalend publiek – mannen en vrouwen – toegankelijk. Wel waren deze ruimten vaak zo ingedeeld in duurdere en goedkopere rangen dat de bezoekers de gewenste gelegenheid geboden werd zich naar stand en groep te onderscheiden.

Verreweg de grootste groep van openbare gelegenheden vormden de koffiehuisen, biljartlokalen, tapperijen en wijnhuizen, waarvan er honderden waren, sommige met een vrij breed publiek, de meeste met een naar rang en stand beperkt publiek.¹⁶ In deze lokaliteiten speelde zich het dagelijkse 'openbare' leven af, dat wil zeggen 'openbaar' in onderscheid van de sferen van huis en werk. Zeker voor vrijgezelle mannen was een uithuizige levensstijl, in een tijd toen over het algemeen de woonomstandigheden verre van comfortabel waren, waarschijnlijk veel gewoner dan zij later werd. Deze gelegenheden vormden, naast de beurs en de markten, belangrijke plaatsen voor de verbreiding van stedelijk nieuws. Waar mensen elkaar ont-

moeten, worden nieuwtjes en weetjes uitgewisseld. Ook lagen hier kranten en vaak nog andere tijdschriften ter inzage, en werden pamfletten, vlugschriften en brochures uitgevent.

Periodieken in Amsterdam

In zekere zin was het vroeg negentiende-eeuwse stadsleven dus heel 'publiek'. Veel bedrijvigheid vond plaats op of langs de straat en overal in de stad waren bijna dagelijks markten.¹⁷ Er werd intensief gebruik gemaakt van de talrijke openbare gelegenheden, zowel overdag als 's avonds, zelfs tot in de nacht, want er was geen vaste sluitingstijd. Tegelijk behield deze schijnbare 'openbaarheid' een beperkt karakter, door de scheidslijnen van stand, bevolkingsgroep, sekse en buurt, die het stedelijk leven en de reikwijdte van de informatie weer tot kringen reduceerden.

Wat de stedelijke informatievoorziening en -uitwisseling betreft is het Amsterdam van voor 1870 waarschijnlijk meer te vergelijken met de stad in de zeventiende en achttiende eeuw, dan met het Amsterdam van rond 1900. Het stadsbestuur, na 1851 het gemeentebestuur, bracht bij het stadhuis en op andere openbare plaatsen (bijvoorbeeld bij de provisorische Beurs op de Dam, voor 1845) officiële mededelingen aan. Daarnaast fungeerde de *Amsterdamsche Courant*, die sinds de vroege zeventiende eeuw bestond, als semi-officieel orgaan. Deze krant werd nog in de negentiende eeuw voor rekening van de stad gedrukt op de Stadsdrukkerij en stond tot aan de verkoop in 1852 ook onder direct toezicht – zelfs onder censuur – van het conservatieve stadsbestuur.¹⁸ Zij had het alleenrecht op de publicatie van officiële stukken en kennisgevingen die het stadsbestuur aan zijn burgers wens te doen. Dat voorrecht bleef ook na de privatisering in 1852 bestaan. Gegevens over de oplage en verspreiding van de *Amsterdamsche Courant* zijn niet voorhanden. Enkele cijfers veroorloven een schatting van ongeveer 250 abonnees in 1847; de dagelijkse losse verkoop kan rond de duizend exemplaren geweest zijn.¹⁹ De stand van onderzoek geeft nog weinig zicht op de overige stedelijke functies van de *Amsterdamsche Courant*. Feit is dat het orgaan zonder de ondersteuning van stadswegen moeite had zelfstandig overeind te blijven.

De *Amsterdamsche Courant* bood officiële berichten, maar het gewone lokale nieuws, roddel, informatie en opinie verspreidden zich waarschijnlijk nog voor een belangrijk deel mondeling, via de straat en het werk, de markten, de koffiehuisen en de tapperijen. Ook de media waarvan de stedelijke bevolking zich bediende in haar reacties op bestuurlijke maatregelen, het optreden van autoriteiten of stedelijke (wan)toestanden, waren traditioneel. Vanouds vormde het vlugschrift (of 'vliegend blaadje'), dat een serieus intel-

lectureel betoog maar ook een schot- of smaadschrift kon zijn, een belangrijk medium van commentaar en polemiëk. Die waren te koop bij de drukker-uitgever en vonden verspreiding via leesinrichtingen en openbare lokalen. In ernstiger gevallen van onvrede kwam het tot directe publieke actie en geregisseerde charivari (ketelmuziek, bespottende optochten), voorafgegaan door gedrukte oproepen, plakaten en muuropschriften, spotliedjes en anonieme dreigbrieven.²⁰ Dit waren vormen van communicatie binnen de stedelijke gemeenschap.

Er verschenen in Amsterdam verder periodieken van allerlei rang, aard en duurzaamheid. De *Amsterdamsche Courant* gold als krant, maar verscheen in de eerste decennia van de negentiende eeuw niet steeds dagelijks. Daarnaast vestigde zich vanaf 1828 het *Algemeen Handelsblad* (sinds 1831 dagelijks, als *Nieuwe Amsterdamsche Courant en Algemeen Handelsblad*). Het *Handelsblad* werd, met een oplage van zesduizend exemplaren in de vroege jaren 1840 en ten minste 5400 abonnees rond 1850, de succesvolste krant van Nederland tot aan het laatste kwart van de eeuw, en stelde de oude *Amsterdamsche Courant* in de schaduw.²¹ Drie maal werd voor 1870 een vergeefse poging gedaan in Amsterdam een concurrerende krant op te zetten. Alleen de van regeringswege gesteunde *Avondbode* (1837-1841), bedoeld als tegenwicht voor het toen als oppositioneel-liberaal geldende *Handelsblad*, hield het enkele jaren vol.

Uit de periode 1848 tot 1870 zijn ongeveer vijfenveertig titels bekend van in Amsterdam uitgegeven dagbladen, weekbladen en twee- of driemaal per week verschijnende periodieken.²² Vaak gaat het inderdaad om titels, omdat van veel van deze dikwijls kortstondige publicaties weinig is overgebleven. De grootste groep, zeker twaalf bladen, opereerde net als het *Handelsblad* op de markt van de commerciële berichtgeving: handel, effecten, assurantiën, scheepvaart.²³ Bijna eenzelfde aantal periodieken richtte zich duidelijk tot een kerkelijke bevolkingsgroep, al of niet in Amsterdam zelf. Hiertoe behoorden twee of drie weekbladen van of voor de joodse gemeente.²⁴ Er was tenminste één kortstondig verschijnend nieuws- en advertentieblaadje gericht op Amsterdam en er verschenen een paar landelijk gerichte weekbladen voor specifieke beroepsgroepen.²⁵ Van een aantal titels is het karakter onbekend. In veel gevallen was Amsterdam wel de plaats van uitgave, maar betrof het periodieken die verder niets met de stedelijke gemeenschap van doen hadden. Met de vijfenveertig uitgaven nam Amsterdam, als veruit grootste stad, ook geen uitzonderlijke plaats in. Hoewel het *Algemeen Handelsblad* en het katholieke dagblad *De Tijd* (toen nog *Noord-Hollandsche Courant*) in Amsterdam verschenen, kan men veilig stellen dat de hoofdstad voor 1870 beslist nog niet het centrum van de Nederlandse dagbladpers was dat zij in het laatste kwart van de negentiende en tot ver in de twintigste eeuw zou worden.

Naast de kranten en weekbladen waren er diverse letterkundige en wetenschappelijke periodieken die per twee weken, per maand, of als almanak per jaar verschenen. Deze bladen, van uiteenlopende kwaliteit en ambitie, richtten zich in prijs en inhoud op de 'beschaafde standen', het ontwikkelde en gezeten publiek. Hoewel dergelijke bladen, zoals *De Vaderlandse Letteroefeningen* en *De Gids*, in Amsterdam werden geredigeerd en uitgegeven, en een belangrijk deel van hun abonnees in en rond de hoofdstad woonde, fungeerden zij niet doorlopend als podium van informatie en opinie over Amsterdam. Incidenteel bevatten zij wel beschouwingen over Amsterdamse toestanden, over coterieën, belangen of evenementen, maar hun inhoud had verder geen directe relatie met de stad.

In de jaren dertig en veertig had Amsterdam ook een bescheiden aandeel in de politieke of oppositionele periodieke pers, bestaande uit pamfletachtige tijdschriftjes of de 'lilliputter-pers' (radicale weekblaadjes die door hun miniformaat van tien bij zestien centimeter het zegelrecht ontliepen en dus heel goedkoop konden worden verkocht). Bescheiden inderdaad, want van achttwintig van dergelijke radicale publicaties die in Nederland verschenen, werden er maar vier in de hoofdstad uitgegeven, die bovendien nog tot de latere behoren.²⁶ Feitelijk ging het zelfs maar om twee werkelijk verschillende weekbladen, *De Hydra* (1847-1850) en *Asmodée* (1854-1895), allebei initiatieven van de journalist Jan de Vries. Beide weekblaadjes hadden een democratische inslag en een volkse toon, werden verspreid via herbergen, koffiehuisen en tapperijen, en bevatten behalve spot en kritiek op autoriteiten allerlei lokaal nieuws en schandaaltjes. De eigen lezerskring leverde de redacteur het materiaal voor de roddel- en schandaalstukken. Bladen als *De Hydra* en zijn erfgenaam *Asmodée* stonden dus dichtbij hun stedelijk publiek.²⁷

Ze waren nauw verwant aan, en voor een deel ook erfgenaam van het genre van de 'fysiologieën' of typenschetsen, dat in Nederland, in navolging van Frankrijk, vooral in de jaren veertig bloeide.²⁸ De fysiologieën schetsten, op een licht humoristische of satirische manier, 'typetjes' uit de Nederlandse samenleving (beroepsbeoefenaars, typen uit het studentenleven, stadstypen). Ze verschenen in boekvorm – behalve Kneppelhouts *Studententypen* kennen we een *Physiologie van Den Haag* (1843), een *Physiologie van Rotterdam* (1844) en een *Physiologie van Amsterdam* (1844). Maar in Amsterdam verscheen ook van 1844-1847 de *Waarachtige physiologie van Amsterdam*, geschreven en geredigeerd door P.J.W. de Vos, als weekblaadje van zestien bladzijden, op lilliputterformaat, voor vijftien cent per aflevering.

Het is een interessant genre. Zowel in de *Physiologie van Amsterdam*, door een *Amsterdammer* (toegeschreven aan Jan de Vries) als in het weekblaadje *Waarachtige physiologie van Amsterdam* van De Vos vinden we een bron waarin het leven in de hoofdstad centraal staat. De *Physiologie van*

Amsterdam bood, in navolging van W.J.A. Jonckbloets *Physiologie van Den Haag*, door een Hagenaar een goedmoedig-satirische schets van Amsterdamse burgers, uitgaansleven en lokaties: de rangen en standen in de Schouwburg, de bedenkelijke reputatie van de Kalverstraat na tien uur 's avonds, de uitgaansgelegenheden in de Nes, de dagelijkse pantoffelparade op de Herengracht, een partijtje bij burgers thuis, de mode van de kleinburgerlijke toneel- en reciteer-'collegies'. Een onverdachte historische bron vormen de fysiologieën overigens niet. Net als de achttiende-eeuwse spectatoriale weekbladen boden zij een mengvorm van observatie, literaire ver dichting en moraliserend commentaar.²⁹

Petrus de Vos' *Waarachtige physiologie van Amsterdam* begon als een gewone typenschets, maar ging al snel veel verder. Zijn weekblaadje was nauw verwant aan de radicale lilliputters. De Vos' bedoeling was de autoriteiten en 'de meest bekende van Amstels ingezetenen', de 'notabelste en patricische familiën', kritisch te volgen. Van de hoog geplaatsten behoorde in het maatschappelijk leven het goede voorbeeld uit te gaan, meende hij; waar zij faalden en zich schuldig maakten aan wanbeheer en hypocrisie, moesten zij aan de kaak gesteld worden. De Vos bedoelde zijn blaadje als een moreel 'veemgericht': hij wilde opereren in een soort *morele* zone tussen enerzijds de officiële rechtspraak, die aangetoonde misdrijven bestrafte, en anderzijds de pogingen van burgers en hooggeplaatsten hun 'wanbedrijven en zwakheden' geheim te houden. Hij zocht uitdrukkelijk de macht van het publieke oordeel of de publieke veroordeling. Toestanden en personen moesten 'voor het oog der Burgerij' worden gebracht.³⁰

Een belangrijk verschil met de *Physiologie van Amsterdam* is vooral dat De Vos zijn lezers uitnodigde zelf berichten over wangedrag of juist prijzenswaardig gedrag van medeburgers en autoriteiten in te zenden. Hij bewerkte deze inzendingen. Kennelijk vond deze oproep ruim gehoor, want elke aflevering bevatte correspondentie waarin De Vos zijn inzenders meedeelde of hun inzending wel of niet gebruikt zou worden. Zo ontwikkelde de *Waarachtige Physiologie van Amsterdam* zich snel tot een soort stedelijke roddelrubriek of *chronique scandaleuse*, waarin burgers elkaar de maat namen en rekeningen vereffenden. De 'woekeraarster', 'de hoerige smitsvrouw', 'zekeren Tappers zoon', paraplumakers, kooplieden, kantoorbedienden, schutterijofficieren, uitbuitende mevrouwen en de kuipersbaas die zijn vrouw sloeg werden soms direct bij naam en adres, soms in niet te missen adressaanduidingen genoemd en kregen een morele waarschuwing of werden te kijk gezet. Het leverde De Vos intimidaties van de stedelijke autoriteiten, processen en een veroordeling wegens laster op.³¹

J.J. Giele heeft in *De pen in aanslag* ruim aandacht gegeven aan De Vos en zijn *Waarachtige physiologie van Amsterdam*, maar hij heeft er veel te veel een vroeg programma van klassenstrijd en sociaal-democratische idealen in

gelezen. Weekblaadjes als dit stonden nog in een tot de zeventiende eeuw terugreikende traditie van 'Mercurii' en andere vormen van spot- en smaadschrift, vaak het werk van schelm-broodschrijvers.³² Ze bevatten elementen van de achttiende-eeuwse spectatoriale bladen, zoals het moraliserend commentariëren van het gedrag van medeburgers. Het aan de kaak stellen van woekeraars, overspelige vrouwen en echtbrekende mannen was tevens een vorm van charivari. De bedoelingen van De Vos en zijn leveranciers waren gemengd. Zonder twijfel stelde de *Waarachtige physiologie van Amsterdam* zich de taak medeburgers moreel te corrigeren en druk uit te oefenen op autoriteiten en de maatschappelijke elite, maar het blad was evengoed een middel tot ordinaire chantage – niet publiceren in ruil voor iets anders – en het vereffenen van rekeningen. Hoe dit ook zij, op kleine schaal fungeerde de *Waarachtige physiologie van Amsterdam* een aantal jaren als een medium waarin en waardoor de stedelijke bevolking zichtbaar was en zichzelf commentarieerde. Hier werden moraal en passend gedrag per stand en sekse bepaald en bevestigd, en werd een beroep gedaan op de macht van de publiciteit. Ook *De Hydra* en *Asmodée* vervulden later ten dele deze functie.

Het Algemeen Handelsblad: een Amsterdamse krant?

Het *Algemeen Handelsblad*, veruit de grootste krant die in deze periode in Amsterdam verscheen, zocht een dergelijke functie niet. De recente dissertatie van Jaco Schouwenaar toont hoe het *Handelsblad* onder zijn redacteur en oprichter J.W. van den Biesen en diens medewerkers in Amsterdam wortelde; hoe de krant verbonden was met de hoofdstedelijke milieus van de handel en de beurs, en nauwlettend gevolgd werd door de autoriteiten. Van den Biesen wilde een kwaliteitskrant maken, maar als een zuiver commerciële onderneming.³³ Kennelijk was het in de Amsterdamse situatie het meest lucratief een *handelskrant* te maken, een serviceblad ten dienste van de – allereerst Amsterdamse – handel. Dit was ook in overeenstemming met het hoofdstedelijke zelfbeeld van Amsterdam als handels- en havenstad. Ook andere bladen, zoals de kortstondige concurrent de *Avondbode* (1837-1841), de *Nieuwe Amsterdamsche Mercurius. Maandschrift voor Neerlands hoofdstad* (1846-1848) en de twaalf hiervoor genoemde handels-, effecten- en scheepvaartuitgaven richtten zich tot de 'handelsstand' en wijdden zich aan de 'belangen van Koophandel en Nijverheid'.

Het *Algemeen Handelsblad* noemde zich 'Staatkundig, Wetenschappelijk, Letterkundig Tijdschrift', maar bevatte toch primair 'alle Binnen- en Buitenlandsche aangelegenheden van algemeen Financier-beheer, Landbouw, Fabrijkwezen, Nijverheid en Kunstvlijt' (1830). In een tijd toen poli-

tieke en economische informatie nog moeilijk te verkrijgen, maar voor de handel gevoelig materiaal was, bewees het *Handelsblad* zijn waarde door dergelijke informatie te achterhalen en beschikbaar te maken. Als voorstander van openbaarheid en voorzichtig criticus van het ondoorzichtige regeringsbeleid gold het als liberaal. Toch las men het *Handelsblad* zeker in de eerste decennia niet om zijn politieke kleur. In het midden van de negentiende eeuw vormde een uitgesproken politieke positie eerder een nadeel. Politiek commentaar, beschouwing en opinie in de vorm van (redactionele) hoofdartikelen waren ook helemaal nog geen dagelijkse kenmerken van de krant. Het *Handelsblad* was voor 1870 evenmin een gezellige 'huisvriend' die allerlei sociale informatie, verstrooiing en ontspanning bood – integendeel. Het was een nuttige handelskrant, met gortdroge zakelijke informatie uit buiten- en binnenland die direct of indirect relevant kon zijn voor de handel: het bepalen van prijzen, vervoer, de concurrentiepositie. In de betrouwbaarheid en openbaarheid van deze berichtgeving lag de erkende waarde van het blad.

En dat was ook de aard van de relatie die het *Handelsblad* met de stad onderhield. Door de beperkte plaatsruimte – want door de dure zegelbelasting moest de omvang van de krant beperkt blijven – en het belang van de verkoop van advertentieruimte bleef er naast de zakelijke informatie weinig plaats over voor rubrieken met een verstrooiend karakter of culturele berichtgeving. Ook de vormgeving beoogde de uiterste economie: een kleine zeer hoog geplaatste kop, een zo klein mogelijke letter, en geen onderbrekingen of versieringen die kostbare ruimte innamen.

Afgezien van zijn belang voor de Amsterdamse handel fungeerde het *Handelsblad* niet of nauwelijks als stedelijke krant. (Met 'stedelijk' is in dit geval bedoeld: gericht op de ruimte en samenleving van de eigen stad). Dat toont een onderzoek naar de rubrieken, de verhouding tussen die rubrieken, de verhouding tussen redactionele inhoud en advertenties, en de soort van advertenties in de periode 1830-1870.¹⁴ De krant groeide in die veertig jaar in omvang, van vier bladzijden of twaalf kolommen en een formaat van ca. 30 x 45 centimeter naar zes bladzijden of achttien kolommen op dat formaat, en vervolgens naar vier bladzijden met in totaal twintig kolommen op een groter formaat (ca. 40 x 65 centimeter). Met bijlagen omvatte het *Handelsblad* tegen 1870 soms wel acht bladzijden of veertig kolommen.

De indeling en de rubrieken bleven echter al die tijd ongeveer gelijk. Met enige regelmaat, maar zeker niet dagelijks opende de krant met een (meestal anoniem) hoofdartikel, op politiek of economisch gebied, en commentariërend of opiniërend van aard. Verder bevatte het voorblad 'nieuws-tijdingen', met berichten en uittreksels uit buitenlandse bladen of met informatie van particuliere correspondenten. De nieuwstijdingen begonnen altijd met de rubriek Buitenland ('Engelsche post', 'Fransche post'

enzovoort), gevolgd door de rubriek Binnenland, met allerlei berichtjes over gebeurtenissen, benoemingen en stedelijke mededelingen elders uit het land. De berichten uit buiten- en binnenland waren louter zakelijk en nuttig van aard, zelden verstrooiend of als 'human interest' bedoeld. Daarna kwamen de 'Handelsberigten', met lijsten van fondsen en wisselkoersen, scheepstijdingen, carga-lijsten, de 'prijs-courant der effecten' en dergelijke subrubrieken. Soms bevatte de krant een rubriek 'Ingezonden' of 'Correspondentie', maar deze post had slechts incidenteel betrekking op Amsterdam of Amsterdamse toestanden. Meestal was er tot slot 'Stadsnieuws' en een rubriek 'Schouwburgen, concerten'. Als er plaats was, verscheen er ook wel eens een 'Boekaankondiging' en wat 'Mengelingen', bijvoorbeeld over het 'bijgeloof der Groenlanders' of 'het eiland Creta'. Na deze redactionele onderdelen volgden de 'Advertentiën'.

Voor de verhouding tussen de krant en de stad zijn vier van deze rubrieken relevant: het 'Stadsnieuws', de afdeling 'Schouwburgen, concerten', de correspondentie, en de advertenties. Van deze vier heeft het 'Stadsnieuws' het minste te bieden. Deze rubriek was zeer klein (hoogstens een kwart kolom) en bevatte enkel wat gegevens van de burgerlijke stand, kennisgevingen van het stadsbestuur, loterij-uitslagen, veroordelingen en de door de stedelijke autoriteiten bepaalde prijs van het brood (de 'broodzetting') in de jaren 1840.

Ook de rubriek 'Schouwburgen, concerten' beperkte zich gewoonlijk tot een ladder met de vermelding van voorstellingen en gemakelijkheden op de Amsterdamse podia, zoals de Stadsschouwburg, de Franse en Duitse opera, Frascati, Odéon en de Salon des Variétés. Ook uitvoeringen van rondreizende ensembles, het optreden van een schermmeester, kermisacts en 'mechanische avond-vermakelijkheden' vonden hier een plaatsje. Incidenteel werd er een bespreking van de te geven stukken of van de voorstelling toegevoegd, en een enkele keer zelfs een lang artikel, bijvoorbeeld over Berlioz. Toch stond deze service-rubriek niet in verhouding tot het belang dat volgens andere bronnen aan het culturele uitgaansleven gehecht werd.

'Te zien en gezien te worden, ziedaar een type van geluk voor velen. Om te zien en gezien te worden, vullen zich de loges van den Italiaanschen opera, van den Franschen Schouwburg en wij wenschten ook te kunnen zeggen, de zaal van den Schouwburg op het Leidsche Plein',

aldus de auteur van de *Physiologie van Amsterdam* in 1844.³⁵ Het bezoek aan opera en schouwburg was misschien boven alles een sociaal evenement, waar rang, stand en status voortdurend herbevestigd werden. De kwart kolom die aan culturele activiteiten in de hoofdstad werd gespenderd,

gemiddeld nauwelijks drie procent van de plaatsruimte, deed aan dat aspect van het burgerlijk leven geen recht.

In het redactionele gedeelte van de krant is de relatie met het stedelijk leven dus zwak. Natuurlijk bevatte de krant in de verschillende rubrieken wel heel wat berichten die over gebeurtenissen in Amsterdam handelden, zeker op momenten dat er werkelijk wat van algemeen belang aan de hand was – een cholera-epidemie, een kroning, koninklijk bezoek, de kermis, een grote tentoonstelling. Maar gezien naar gemiddelden, op basis van een regelmatige steekproef per vijf jaar, vertoont het *Handelsblad* vooral het beeld van een handelskrant, en daarnaast van een krant voor een landelijk en internationaal geïnteresseerd publiek.

De meeste ontwikkeling vertoonde de afdeling 'Advertentiën', in omvang, vormgeving en inhoud. Bij een groeiende omvang van de krant als geheel liep het relatieve aandeel van alle redactionele rubrieken terug, ten voordele van de advertentieruimte, die toenam van vijfentwintig procent in het begin tot ongeveer zestig procent rond 1870. In de eerste jaren betrof het voornamelijk mededelingen van goederenmakelaars, handelshuizen, bedrijven, effectenkantoren, notarissen en de Kamer van Koophandel. Verder waren er wat persoonlijke berichten (overlijdensberichten, verzoeken om hulp) en personeelsadvertenties, en advertenties van te koop en te huur gevraagde en aangeboden woonruimte, van uitgeverijen en boekverkopers en van andere firma's die partijen ter verkoop aanboden. Die advertenties hadden voor een belangrijk deel, maar zeker niet exclusief, betrekking op zaken en personen in Amsterdam. Met de jaren kwam de Amsterdamse krantenlezer wel directer in beeld, bijvoorbeeld in berichten over verloren en gevonden voorwerpen, en over liefdadigheidsacties ten bate van door het ongeluk getroffen medeburgers, maar ook in mededelingen over uitverkoopacties en winkelverhuizingen.

Vanaf de jaren 1840 verschoof het zwaartepunt in het advertentieaanbod naar het gebied van comfort en van consumptie-artikelen in het huishouden en voor het persoonlijk welzijn, zoals medicijnen, behandelingen en verzorgingsartikelen, kleding en mode, verzekeringen en zomerhotels. Deze ontwikkeling bracht ook veranderingen in de vormgeving mee. Werd in de redactionele pagina's een minimum aan typografische middelen ingezet, en overheerste de zuinigheid in het gebruik van de ruimte, de advertenties werden in de loop van de jaren steeds opvallender. Men ging gebruik maken van vette, grote, afwijkende letters, kapitalen, vignetten en bedrijfs clichés. Bij producten zoals kachels, kleding en inktstellen verschenen afbeeldingen. De advertenties werden ook groter van formaat en geplaatst over twee of meer kolommen. Markttachtige uitroepen ('Zonder weerga!!!') deden hun intrede.

Zowel inhoudelijk als door de vormgeving werd in de advertenties nadrukkelijk de lezer gezocht – de mannelijke en de vrouwelijke lezer als *consument* en als privé-burger. De vrouwelijke gebruiker van de krant verschijnt eigenlijk alleen in deze afdeling. In de advertenties kwam het *Handelsblad* als krant dicht bij het publiek en kreeg een andere functie dan die van professionele handelskrant. Hieruit zou op den duur, en niet alleen in het geval van het *Handelsblad*, een nieuw soort relatie met het krantenlezende publiek groeien.

Een balans

Maken we de balans op. In deze verkenning naar de verhouding tussen stad en pers vóór 1870 is het *Handelsblad* als grootste hoofdstedelijke krant uitgelicht. De voorlopige uitkomst is dat de krant, die de Amsterdamse commerciële belangen zeer was toegedaan, een actieve rol in het overige hoofdstedelijke leven en de stedelijke berichtgeving niet ambieerde. Het *Handelsblad* gaf wel verslag van raadsvergaderingen, maar mengde zich niet nadrukkelijk in de gemeentelijke politiek en fungeerde evenmin als podium voor discussie daarover. Daardoor droeg de krant ook niet bij aan het definiëren van een Amsterdamse stedelijke gemeenschap, of aan het scheppen van een vertoog waarin de rollen van stand en sekse in het gebruik van de stedelijke ruimte werden bepaald.³⁶ Het *Handelsblad* omschreef in zijn politieke artikelen wel het publiek waartoe het zich richtte: de 'weldenkenden' of de 'fatsoenlijke burgerstand', waarmee de gematigd liberale commerciële en intellectuele burgerij werd bedoeld. Zo positioneerde de krant zichzelf en zijn vermeende kring in het politieke en sociale midden, de zetel van redelijkheid en verantwoordelijkheid.³⁷ De krant bood ook het soort informatie waaraan de ontwikkelde, in de handel werkzame en niet onbemiddelde burger en zijn huishouden behoefte kon hebben. Maar in principe vormde deze burgerij een nationale groep of politieke formatie, en zo bedoelde het *Handelsblad* haar ook; de krant was niet uitsluitend, misschien niet eens speciaal in de Amsterdamse burgerij geïnteresseerd.

Kleinere bladen als de *Waarachtige physiologie van Amsterdam*, *De Hydra* en *Asmodée* stonden veel dicht bij de hoofdstedelijke gemeenschap en mengden zich ook in het leven van de stadsbevolking, maar zij opereerden nog vooral op de manier van de ouderwets charivaresk optredende 'volksvrienden'.³⁸ Hun stijl behoorde tot de weinig systematische publicitaire strijdcultuur van de pre-moderne stedelijke samenleving. Wellicht ook dat een weekblad als de *IJ- en Amstelbode* (1852-1864) meer dan het *Handelsblad* op de eigen stad gericht was.

Na 1870 werd, in wisselwerking met een nieuwe economische dynamiek, een nieuwe vormgeving van de stedelijke ruimte ondernomen. Tegelijk ging de eveneens nieuwe politisering de betrokkenheid van grotere groepen stadsburgers organiseren, mede met behulp van de pers. Nu ontstonden er omstandigheden waaronder de pers zich kon ontwikkelen tot een podium voor discussie over stedelijke problemen. Bestaande bladen als het *Handelsblad* kregen als krant een veel breder karakter. Daarnaast kwam er in de jaren 1870 en 1880 een groot aantal nieuwe periodieken op de markt. Deze dag- en weekbladen, ook de landelijke, gingen zich in hun berichtgeving veel meer met het stedelijke leven bezighouden. In Amsterdam gaven bijvoorbeeld *De Amsterdammer* (het weekblad sinds 1877, en het veel politieker geëngageerde dagblad sinds 1883), maar ook het zeer populaire *Vliegend Blad van Amsterdam* (sinds 1876) en het *Geïllustreerd Politie-Nieuws. Wekelijksche kroniek van buitengewone voorvallen, misdaden en ongelukken* (sinds 1874) op allerlei niveaus uitdrukking aan de belangstelling voor stedelijke gebeurtenissen, verhoudingen en regelingen. De toenemende integratie van de stadsbevolking enerzijds, en de schaalvergroting anderzijds schiepen een behoefte aan een hoger niveau van informatie en discussie dan waarin kon worden voorzien door de traditionele mondelinge communicatie.

Noten

- 1 Bijvoorbeeld: Bern. Koster jr. (= J.C. Zimmerman), 'De hoofdstad van Polderland', in: *De Gids* 28, 1864, p. 513-532; E.J. Potgieter, 'Amsterdam in 1860' en 'Wandelingen in Amsterdam' in: Idem, *De werken van E.J. Potgieter. Proza, poëzy, kritiek*, ed. J.C. Zimmerman, xv, Haarlem 1891, p. 189-214, 215-236.
- 2 Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*, Amsterdam 1965; M. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik*, Amsterdam 1990; Idem, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden*, Bussum 1998, p. 146-177.
- 3 F. van Vree, 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke veranderingen', in: H. Kleijer, A. Knotter en F. van Vree, *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam 1992, p. 95-108; J. Hemels, *Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid*, Assen 1969.
- 4 Er is in de wetenschappelijke bestudering van de stad momenteel veel aandacht voor de diverse aspecten van ruimtegebruik. Voor deze 'spatial turn' verwijst ik hier alleen naar J.H. Furnée, 'Beschaafd vertier. Standen, sekse en de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, 1850-1890', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 27, 2001, p. 1-32.

- 5 Cijfers in: Th. Hall, *Planung europäischer Hauptstädte. Zur Entwicklung des Städtebaues im 19. Jahrhundert*, Stockholm 1986, p. 247.
- 6 Een discussie over deze cijfers in: H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800*, Meppel 1982, p. 10-13; Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 104-110; H.P.H. Nusteling, 'Kritische beschouwingen aangaande de Amsterdamse volkstellingen in de periode 1795-1859', in: *Economisch en sociaal-historisch jaarboek* 55, Amsterdam 1992, p. 189-235.
- 7 *Kölnische Zeitung*, 14 maart 1848, geciteerd in: J.J. Giele, *De pen in aanslag. Revolutairen rond 1848*, Bussum 1968, p. 78.
- 8 M.H.D. van Leeuwen, *The logic of charity. Amsterdam 1800-1850*, Londen etc. 2000, p. 43-49; vgl. H. Diederiks, 'Sociale geleding van Amsterdam omstreeks 1800', in: M. Jonker, L. Noordegraaf en M. Wagenaar, *Van stadskern tot stadsgeest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1984, p. 113-131; en M. Wagenaar, 'Van "gemengde" naar "gelede" wijken. Amsterdamse stadsuitbreidingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw', in: idem, p. 157-182.
- 9 Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 113-116; Wagenaar, *Stedebouw*, p. 149-150; Wagenaar, '“Gemengde” wijken', p. 158-159; D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* Amsterdam 2001, hfdst. 1.
- 10 Van Tijn, *Twintig jaren*, p. 114-116.
- 11 Voorbeelden in: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, p. 120.
- 12 B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895*, Amsterdam 1986; K. Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Amsterdam 1980.
- 13 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, p. 50.
- 14 T.K. Looijen, *Wie kwam er niet in de Nes? Een geschiedenis van Amsterdamse theaters*, Amsterdam 1981.
- 15 Vgl. E. Wennekes, *Het paleis voor volkslijt (1864-1929). 'Edele uiting eener stoute gedachte!'*, Den Haag 1999, p. 159; J.D.C. van Dokkum, *Honderd jaar muziek-leven in Nederland. Een geschiedenis van de maatschappij tot bevordering der toonkunst 1829-1929*, Amsterdam 1929, p. 135.
- 16 Diederiks, *Stad in verval*, p. 315-318; T.K. Looijen, *Herbergen en koffiehuisen van Amsterdam. Een bloemlezing uit de geschiedenis*, Amsterdam 1977.
- 17 Een uitputtend overzicht van lokaties en soorten markten, uit het begin van de negentiende eeuw, in: Diederiks, *Stad in verval*, p. 303-318.
- 18 W.P. Sautijn Kluit, *De Amsterdamsche Courant*, Amsterdam 1867, p. 66-67. Deze publicatie is nog steeds de belangrijkste historische bron over dit blad.
- 19 Bij een abonnementsprijs van f 5,50 (stad) of f 6,50 (buiten) per kwartaal kwam er f 6313 aan abonnementsgelden binnen; ongeveer f 21.000 leverde de verkoop van losse exemplaren vanuit het kantoor en door rondbrengers op, bij een prijs van 7 cent per exemplaar. De krant verscheen vijf of zes dagen per week. Gegevens in: Sautijn Kluit, *Amsterdamsche Courant*, p. 70-73.
- 20 Over het rijke repertoire aan uitingen van verzet en protest, zie: D. Bos, *Waarachtige volksvrienden*.
- 21 Cijfers: J. Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof. J.W. van den Biesen en de politieke journalistiek van het Handelsblad (1828-1845)*, Amsterdam 1999, p. 86.

- 22 Volgens het Repertorium van de Nederlandse pers 1848-1890, in: Hemels, *Op de bres*, p. 375-580.
- 23 Het *Amsterdamsch Effectenblad* (1848-) en het *Bijblad tot het Amsterdamsch Effectenblad* (1866-), de *Algemeene Prijs-Courant van koopmanschappen, speciën, wissels en assurantie-premiën* (1848-1863), de *Assurantiebode* (1863-1869), de *Koophandel- en Zeevaarttijdingen* (1848-1873), de *Manifesten der ladingen van binnenkomende schepen* (1848-1851), de *Nederlandsche Financier. Beurs-, Bank- en Handelscourant* (1865-), het *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad* (1858-1863), het *Overzicht van Handel en Scheepvaart* (1862-), de *Revue Hebdomaire du Commerce* (1858-1873), het *Wekelijksch Handels Overzicht* (1863-1864) en *Wöchentlicher Marktbericht* (1852-1860).
- 24 Het *Israëlitisch Weekblad* (1851-1863), het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* (1861-) en het *Weekblad voor Israëlieten* (1863-1884), een voortzetting van het *Israëlitisch Weekblad*. Verder aan confessionele bladen: *Kerkelijke Courant. Katholieke Nederlandsche Stemmen* (1857-1874) en *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant* (1846-), beide rooms-katholiek; *De Evangelische Kerkbode* (1848-1854), *De Heraut* (1854-1872), het *Kerkelijk Nieuwsblad, behoorende bij de Boekzaal der Geleerde Wereld* (1857-1858, 1862-1863), *De Nederlandsche Stem. Getuigenissen uit de Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Kerk* (1858-1863), *De Waakzaamheid. Protestantsch Volksblad* (1852-1858) en de *Zending voor Stad en Dorp* (1854).
- 25 *De Bijkorf. Nieuws- en Advertentieblad* (1848); *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen* (1851-1857), het *Pharmaceutisch Weekblad van Nederland* (1865-) en het *Weekblad voor den Boekhandel* (1852-1855).
- 26 M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*, Leiden 1967, p. 340-346; op grond van de titels in het Repertorium van Hemels (*Op de bres*, 375-580) zou men misschien tot een aantal van zeven kunnen komen, maar dan nog gaat het om meest zeer kortstondige publicaties.
- 27 Over beide bladen: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, passim; Giele, *Pen in aanslag*, passim; Robijns, *Radicalen*, passim.
- 28 Giele, *Pen in aanslag*; R. Wezel, 'December 1839: Kneppelhout publiceert "De student-Leydenaar"'. Het typen-genre en de "Kopijerlust des dagelijkschen levens", in: M.H. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*, Groningen 1993, p. 455-460.
- 29 P.J. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, Utrecht 1991.
- 30 *Waarachtige physiologie van Amsterdam*, 1844, nr. 14, p. 209; 1845, nr. 1, p. 3-14; 1846, nr. 24, p. 371.
- 31 Giele, *Pen in aanslag*, p. 25-26.
- 32 P.J. Buijnsters, 'Hendrik Doedijns en zijn *Haegse Mercurius* (1697-1699)', in: Idem, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw*, Utrecht 1984, p. 47-57.
- 33 Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof*.
- 34 Mijn bevindingen berusten op een steekproef van telkens een week van het *Algemeen Handelsblad*, in januari en in november, van één jaargang per vijf jaar in de periode 1830/1833-1873.
- 35 *Physiologie van Amsterdam, door een 'Amsterdammer*, Amsterdam 1844, p. 27. In het algemeen, over het belang van uitgaansleven en consumptie, zie: Furnée, 'Beschaafd vertier'.

-
- 36 Vgl. Furnée, 'Beschaafd vertier' over deze functie van kranten, met betrekking tot Den Haag.
- 37 O. Veenstra, 'Vertolker der liberale waarheid. Het liberaal-politieke vertoog in en door het Algemeen Handelsblad, 1830-1865', Ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen 2001. Over deze discursieve tactiek ook S. Stuurman, '1848. Revolutionary reform in the Netherlands', in: *European History Quarterly*, 21, 1991, p. 451.
- 38 Bos, *Waarachtige volksvrienden*.